

वृषसारसंग्रहः

[चतुर्थोऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।

यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१ ॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सहम् ।

क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२ ॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।

न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३ ॥

1a ≈ MBh 12.288.45d : सद्भावः सत्यमुच्यते cf. also BrahmanḍaP 3.3.86ab : असद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1cd cf. ŚDhŚ 11.105 : स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. ŚDhŚ 11.82 : आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 198v–201v, C₄₅ ff. 206r–208v, C₀₂ ff. 273v–277r, K₈₂ ff. 6r–9r, K₁₀ exp. 48–50 (lower–upper), K₇ ff. 214v–217r, E pp. 591–597 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

(1a) सद्भावः] Σ, सद्भाव० K₁₀E (1ab) सत्यमित्याहुर्दृष्टं] C₄₅K₈₂K₇E, सत्यमि-
त्याहु दृ० C₉₄, सत्यमित्याहु दृ० C₀₂, सत्यामित्याहुर्दृष्टं K₁₀ (1b) प्रत्यय०] C₉₄
C₄₅K₈₂K₁₀, प्रत्यय० C₀₂, प्रत्ययेय० K₇, प्रत्यक्ष० E (1c)] Σ, यथाभूतार्थं C₀₂,
यथाभूतार्थनं क्त C₀₂^{pc} (1d) तत्सत्यकथनं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, तत्सत्यकथकं C₄₅,
कथनं स्मृतं C₀₂^{ac}, सत्यकथकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} (2a) ताडना०] Σ, ताडना० C₄₅
(2b) सुदुःसहम्] Σ, सुदुसहं C₀₂ (2d) सत्यमुदाहृतम्] Σ, सत्यमुदाहृतम्
C₉₄ (3a) द्यतः] Σ, द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सत्य C₄₅E, शस्त्र C₀₂
(3b) कर्हिचित्] C_ΣE, कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₇ (3c) सत्यं] Σ, सत्य C₄₅E

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।
 पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४ ॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
 सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
 सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ॥ ४:७ ॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
 सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥

5 ≈ MBh 1.77.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थं नात्मनो जीवितार्थं पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatsP 3.1.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24.114-24.117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc.

(4b) ०तुरः] Σ, ०तुर C₄₅ (4c) पृच्छतो] Σ, पृच्छते E (4d) तद्वापि] Σ, तदपि K₁₀ (5a) हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, हि नास्ति C₀₂K₈₂E (5b) राजन्न] Σ, राज न C₀₂, राज्यं न K₈₂ (5c) ०त्यये] Σ, ०त्यजे K₁₀ • ०पहारे] Σ, ०प्रहारे C₀₂K₁₀ (6b) ०मानुषं] Σ, ०मानुष्यं K₇ •] C₄₅C₀₂, सत्यं धर्मः पयतः C₉₄, सत्यं धर्म परो यतः K₈₂K₇, सत्यधर्म परो यतः K₁₀, सत्यधर्मपरायणः E (6c) श्रेष्ठं] Σ, श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] Σ, वरिष्ठम्वरिष्ठम्वच्च C₄₅ (6d) सत्यं] Σ, सत्यं C₄₅K₁₀ • धर्मः] Σ, धर्म C₀₂E (7a) सत्यं] Σ, सत्य C₀₂ (7b)] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂, सत्यमक्षयते नरं E (7c) पोतः] Σ, पोत K₈₂, प्रोक्तः E (7d) पन्थान विस्तरम्] Σ, यज्ञानविस्तरम् E (8a) ०ष्टगतिः] Σ, ०ष्टगतिः K₁₀ (8c) तीर्थं] C_ΣK₈₂, तीर्थ K₁₀K₇, तीर्थात् E

चतुर्थोऽध्यायः

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
 सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥
 सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
 सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११ ॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२ ॥

9c ≈ VarP 193.36cd : सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Suppl. 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ 11 ≈ VarP 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd-5ab: सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

(9a) सत्यं] Σ, सत्य C₄₅ (9b) शमः] Σ, शमम् K₁₀ (9c) सत्यं] Σ, संत्यं C₄₅, सत्य K₇ (9d) सुखम्] Σ, सुखः E (10a) सहस्रं च] Σ, सहस्रस्य C₀₂ (10b) तुलया] Σ, तुल्यया C₀₂ (10c) सहस्राद्धि] Σ, सहस्रा हि C₀₂ (10d) एव] Σ, एवं C₀₂E (11ab) सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇, सूर्यः सत्येन पृथि स्थिताः C₉₄, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C₀₂, सूर्य सत्ये --- वी स्थिता K₁₀, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E (11c) वायवो] Σ, वात्यवो K₁₀ (11d) सत्ये] Σ, सत्यात् E (12a) सागराः] Σ, सागरा C₀₂ (12b) समयेन] Σ, सत्येन च E

अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनश्चरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३ ॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४ ॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५ ॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६ ॥
 एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७ ॥

13c ≈ VarP 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता 13d cf. VarP 155.30cd: सत्येन सूर्यस्तपति सोमः सत्येन राजते; cf. LakṣmīNārS 1.345.50ab: सत्येन सूर्यस्तपति चन्द्रः सत्येन वर्धते । cf. MBh Suppl. 13.587: मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण चाभिभो । सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः । हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥

(13ab) सत्येन सत्येन] Σ , सत्येन $K_{82}^{ac}K_7$ (13b) शशिनश्चरः] conj., सशिभाचरः₇, C_{94} , शशि₇चरः C_{45} , स शिरा वरः C_{02} , शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_7$, शशिभाचरः E
 (13c) विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_7$, विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$, विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02} , तिष्ठते विन्ध्यो E (14a) ल्लोकः] E, ल्लोक $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • स्थितः] Σ , स्थिः K_7 • सत्ये] Σ , सत्यं E (14b) मेरुः] Σ , मेरु $C_{02}E$ (14c) वेदास्ति०] Σ , देवास्ति० C_{45} , वेदा ति० E (14d) सत्ये] Σ , धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति] Σ , प्रतिष्ठिति K_7^{ac} , प्रतिष्ठितः K_7^{pc} (15a) गौः] Σ , गौ $C_{02}K_{10}$ (15ab) क्षीरं सत्यं] Σ , क्षीत्यं C_{45}^{ac} , क्सी₇नित्यं C_{45}^{pc} (15b) क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02} , क्षीरे घृत स्थितम् K_{10} , क्षीरं स्थितं घृतम् E (15c) सत्ये जीवः] Σ , सत्ये जीव K_7 , सत्यं जीव E (15d) जीवः] Σ , जीव C_{02} (16a) सत्यमेकेन] Σ , सत्यमेकेन C_{45} , सत्यमेकेन K_{10} (16b) धर्म०] E, धर्मः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • निश्चयः] Σ , निश्चः C_{94} (16d) सत्यमेकं] Σ , सत्यमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] Σ , सुरिक्षितम् C_{45} , सुरक्षितः K_{82} (17a) एवं सत्य०] C_{45} , एतत्सत्य० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ (17b) सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_7$, सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्रतः₇ C_{02} , सुव्रतं E

चतुर्थोऽध्यायः

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।

न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।

उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।

अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।

प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥

धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।

वार्यमाणोऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥

उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।

मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।

तेन चासौ विजानीयाद्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥

प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।

तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥

(18a) तृप्तिं] Σ , तृप्ति C_{02} • विजानामि] Σ , विनामि K_{10} (18b)] Σ , श्रु धर्म-
न्तवाप्यहम् C_{94} , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E (18d) ०धन] $C_{02}K_{82}K_{10}E$, ०धून C_{94} ,
०धनः $C_{45}K_7$ (19b) ०कीर्तितम्] Σ , ०कीर्त्तिताम् C_{45} (19d) उत्कोचं च ततः]
 Σ , त्कोच ततः C_{45} , उत्कोचं चानृतः E (19e) तुलाव्याजः] $C_{45}K_7E$, तुलाव्याज
 $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ (19f) ०सह्य०] Σ , ०सह्ये K_{10} • ०स्तेय] Σ , ०स्तेन $C_{94}K_7$ •
पञ्चमम्] Σ , पञ्चमः $C_{02}E$ (20a) धृष्टदुष्ट०] $C_{94}K_{82}K_7E$, धृष्टदुष्ट० C_{45} , धृतदुष्ट०
 C_{02} , दृष्टदुष्ट० K_{10} (20b) ०कर्षणम्] Σ , ०कर्षण K_{82} (20c) वार्यमाणोऽपि]
 Σ , वार्यमानो वि० C_{45} (21a) उत्कोचं] Σ , उत्कोच C_{94} • विप्रेन्द्र] Σ , विद्रेन्द्र
 K_{10} (21b) ०संकर०] $C_{02}K_{82}$, ०शङ्कर० $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०सकर० K_7 , ०संहार० E •
०कारकम्] Σ , ०कारकः K_{82} (21c) मूल्यं] conj., मूल $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०विना-
शार्थ०] Σ , ०विनार्थ० K_{82}^{ac} (21d) ०त्कोचः] Σ , ०त्कोचं K_{10} , ०त्कोच E (21ef)
विजानीयाद्र०] Σ , विजानीया द्र० C_{02} (22c) तं च स्तेनं] C_{94} , तच्च स्तेन C_{45} , सो
ऽपि तेन $C_{02}E$, तं च स्तेयं K_{82} , तच्च तेय K_{10} , तच्च तेन K_7 (22d) ०हारकम्] C_{94}
 $C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$, ०हारकः C_{02} , ०हारका K_{82}^{ac} ०हारकाः K_{10}

तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥ ४:२५ ॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥ ४:२६ ॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥ ४:२७ ॥

23cd cf. UMS 8.3cd : कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

25 This verse is missing in E.

(23a) परस्वार्थं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, परस्वार्थं C₄₅K₁₀, परस्यार्थं E • हरेद्यदि] Σ, ह-
 रेद्यति C₄₅ (23d) कूटकापटिका] K₁₀, कूटका यटिका C₉₄, कूटकायटिका C₄₅
 C₀₂K₈₂^{ac}K₇, कूटकार्यटिका K₈₂^{pc}E (24a) ऽर्जवम्] Σ, ऽर्जवम् K₁₀ (24b) च्छ-
 द्मना] E, च्छन्मना C_ΣK₈₂K₁₀, च्छत्माना K₇ (24cd) मूढः स] Σ, मूढास्स K₁₀
 (24d) चौरश्चोर] K₇, चोरश्चोर C₉₄C₀₂K₁₀E, चौर चोर C₄₅, चौरश्चौर K₈₂ (25a)
 स्तेयम्] K₈₂K₇, तेन C₉₄, स्तेनम् C₄₅C₀₂K₁₀ (25b) ऽसमः] Σ, ऽसमं C₀₂ (25c)
 स्तेनम्] Σ, तेन C₀₂, स्तेयम् K₇ • ऽसमाम्] C₄₅C₀₂K₁₀, ऽसमो C₉₄K₈₂K₇ (25d)
 स्तेनम्] Σ, स्तेयम् K₈₂K₇ (26a) स्तेयम्] K₈₂K₇E, स्तेनम् C_ΣK₁₀ • ऽसमा] C₀₂
 K₁₀, ऽसमो C₉₄C₄₅K₈₂K₇E (26b) स्तेनम्] C_ΣK₁₀, स्तेयम् K₈₂K₇, तेन E (26c)
 स्तेनम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, स्तेयम् C₀₂K₈₂E • ऽसम] Σ, ऽसमं K₁₀ • अज्ञो] C₄₅, अज्ञ-
 C₉₄, अज्ञ C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अज्ञः E (26d) स्तेनम्] C₉₄C₄₅K₁₀, स्तेयम् C₀₂K₈₂K₇,
 तेन E (27a) स्तेनम्] C₉₄C₄₅K₁₀, स्तेयम् C₀₂K₈₂K₇, तेन E (27b) स्तेनम्]
 K₁₀, स्तेयम् C_ΣK₈₂K₇E (27c) स्तेयम्] C₀₂, स्तेनम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्तेन्यम् K₇,
 तेन E (27d) स्तेयम्] C₀₂K₇, स्तेनम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, तेन E

चतुर्थोऽध्यायः

प्रच्छन्नो हियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हताद्वै हता†
 अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥

स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
 प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मैरितः
 कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

(28a) प्रच्छन्नो] Σ , प्रस्थन्नो C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₇, वित्तम् C₉₄K₈₂^{ac}K₁₀, चित्त
 C₀₂, च वित्तमथवा K₈₂^{pc}E • प्रत्यक्षमन्यो] Σ , प्रत्यक्षमनो C₄₅, प्रत्यक्ष्यमन्ये E (28b)
 निक्षेपाद्धनं] C₉₄C₄₅K₈₂, निक्षेपा धनं C₀₂K₁₀K₇, निक्षेपात्रयं E • ०हारिणो] Σ ,
 ०हारिण्यो C₄₅, ०हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] Σ , ऽन्यमधनो C₀₂, ऽन्यविधयो E •
 चान्यो] Σ , चान्या E • हरेत्] Σ , हरे K₈₂ (28c) अन्ये लेख्यं] corr., अन्या
 लेखं C₄₅C₀₂, अन्यो लेख्यं C₉₄, अन्यो लेख्यं K₈₂K₁₀K₇, अन्योल्लेख्य E •
 ०धना अन्यो] Σ , ०धन्यो C₄₅ • हताद्वै] Σ , हतद्वै K₈₂, हताद्वै K₁₀ (28d) अन्यः
 क्रीतधनो] Σ , अन्य क्रीतधनो K₇, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] C₉₄C₀₂K₁₀,
 परो धयहृत C₄₅, परो धनहृत K₈₂, परोधप्रहृत K₇, मदा ह्यपहतं E • जघन्याः] Σ ,
 जघन्यः E (29a) स्तेनतुल्य] C₉₄C₄₅K₇ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C₀₂, स्तेयतुल्य
 K₈₂ (unmetr.), तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E (29b) यावज्जीवति] Σ ,
 यावत्तज्जीवति E • ०पतेः] C₄₅K₁₀K₇, ०पतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संत्रस्यमानो रटन्]
 Σ , संत्रास्यमानो शठः E (29c) प्राप्तः०] Σ , प्राप्तं K₈₂ • ०सह्यं] Σ , --- K₁₀,
 ०सद्यं E • ०विषमं] em., ०विषमः C₂K₈₂K₇E, --- K₁₀ • कर्मैरितः] Σ , कर्मैरितः
 C₉₄, ---रितः K₁₀ (29d) निरयमाक्रन्दमानो] C₂K₈₂, निरयमाक्रन्दमानो K₁₀,
 निरयं स क्रन्दमानो K₇, नियममाक्रन्दमानो E

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाबुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलं
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३० ॥

[यमेष्वा नृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१ ॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥ ४:३२ ॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवतमादिश्वमानृशंस तमन्वितः ॥ ४:३३ ॥

✧

32 cf. ŚDhŚ 12.17: मूर्तयो याः शिवस्याष्टौ तासु निन्दां विवर्जयेत् । गुरोश्च शिवभक्तानां नृपसाधु-
तपस्विनां ॥

✧

(30a) निरयात्तिर्यत्वम्] C₄₅K₈₂, निरयान्तिर्यत्वम् C₉₄, निरया तिर्यत्वम् C₀₂, निरया-
त्तिर्यत्वम् K₁₀, निरयान्तिर्यक्षम् K₇, निरयान्तिर्यत्त्वम् E (30b) तिर्यत्वे] Σ, तिर्यत्वे
K₁₀, तिर्यत्त्वम् E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅, तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₇, तथैकमेकश-
तिकम् C₀₂, तथैकमेकशतिकम् K₁₀, तथैकमेकसकिकम् E • भ्रम्यम्] Σ, भ्राम्यम् K₈₂,
---म्यम् K₁₀ • वर्षाबुदम्] K₇^{pe}, वर्षाम्बुदम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇^{ac}, वर्षाम्बुदः C₀₂E (30c)
मानुष्यम्] Σ, मानुष्यम् C₄₅ (unmetr.), मानुष्यम् K₁₀ (tops of akṣaras lost) • विपुले]
Σ, विपुलम् K₁₀ (tops of akṣaras lost), विपुलम् E • दारिद्र्यम्] Σ, दारिद्र्यम् K₁₀, दारिद्र्यम्
E (30d) तस्माद्दुः] Σ, तस्माद्दुः C₀₂, तस्माद्दुः K₁₀ • चाश्रयेत्] Σ, चाश्रयत्
K₈₂ (31a) शिवम्] Σ, शिवम् K₇ (31c) गवां वा] Σ, अवाम्वा C₄₅, वाम्वा
K₁₀ • अतिथेर्द्वेष्टा] Σ, अतिथिद्वेष्टा C₀₂, अतिथेर्द्वेष्टा K₈₂ (31d) नृशंसाः] C₉₄
C₀₂K₈₂K₁₀, नृशंसा C₄₅K₇E (32a) मूर्तिः] Σ, मूर्तिम् E (32b) न्वितः]
Σ, न्विताः C₀₂K₁₀ (32c) सूर्यः] C_ΣK₈₂, सूर्यम् K₁₀K₇, सूर्यम् E • दीक्षम्]
Σ, दीक्षम् K₁₀, दीक्षम् E (33b) ंकरः पिता] Σ, ंकरपिताः C₀₂, ंकरः पिता
K₁₀ (33c) ंदैवतम्] Σ, ंदैवतम् C₄₅, ंवतम् K₁₀ (33cd) ंदिश्वमानृशंस
तमन्वितः] C₉₄C₄₅, ंदित्यमनृशंस तमन्वितः C₀₂K₁₀, ंदिश्व अनुशंस तमन्वितः
K₈₂, ंदिश्वमनृशंस तमन्वितः K₇, ंदित्यम्मानृशंस ततो ऽन्वितः E

चतुर्थोऽध्यायः

पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४ ॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६ ॥
पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७ ॥
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्
दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।

35a ≈ ViṣṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Suppl. 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता: and AgniP 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता: 35c = VDhU 3.291.25c 36 cf. ŚDhU 12.92ff 38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत

(34a) पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₇, पृथ्व्या_l C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्यां E (34b) वन्देत]
Σ, वन्देन वन्देत C₄₅, वन्देत् C₀₂ (34d) सर्व] em., सर्व C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (35a)
पवित्रं] Σ, पवित्र_l K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂, माङ्गल्यं C₀₂K₇E, मङ्गल्यं_l K₁₀ •
देवताः] C_ΣK₇, दैवताः K₈₂, दैवताः_l K₁₀, देवता E (35d) ऽस्मादेव] Σ, ऽस्मादुव
C₄₅, ऽस्माद्गावं E (36a)] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सतसातस्य C₄₅^{ac}, सतसातस्य नोकस्य
C₄₅^{pc}, जातमात्रस्य लोकस्य_l K₁₀ (36d) शकृत्क०] Σ, क्षत्क० C₄₅, शकृत्क०_l
K₁₀ (37a) ऽपवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E, ऽपवित्रपूतन C₉₄ (unmetr.), ऽपवित्रं C₄₅
(unmetr.), ऽपवित्रपूत K₁₀, ऽपवित्रपूतनं K₇ (unmetr.) (37b) ऽगव्यं] Σ, ऽगव्या
C₀₂, ऽगव्यां_l K₁₀ • पुरुषाः] Σ, पुरुषा C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] Σ, विवन्ति C₀₂
(37c) लभन्ति] Σ, भवन्ति C₀₂ (37d) स्वर्ग०] Σ, स्व० C₄₅ (38a) गोभिर्न
तु०] K₇, न गोभिस्तु० C_ΣK₈₂K₁₀ (unmetr.), न गावतु० E

तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
 विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८ ॥

गवाहिकं यश्च करोति नित्यं
 शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
 अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
 लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥ ४:३९ ॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
 अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४० ॥

अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
 अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
 अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१ ॥

आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
 अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२ ॥

पुत्रदारात्मनो वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।

✧

38 cf. ŚDhU 12.92 : तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

✧

(38d) दत्ताः] Σ, {दत्ता} C₀₂, दत्ता E (39a) गवाहिकं] Σ, गवांहिकं C₉₄ •
 यश्च करोति] Σ, यः प्रकरोति E (39b) गवां तु] C₄₅K₇, गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂
 K₁₀, गवानाम् E (39c) ऽतप०] Σ, ०तप० K₁₀, ०जप० E (39d)] em.,
 लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄, लभत्यसौ
 तमनृतं स कर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E (40d) प्रशंसते] Σ, प्रशंस्यते C₀₂
 (41a) न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E, न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C₀₂, {न पी} = K₁₀,
 निपीड्येत K₇ (41b) अतिथिं] Σ, अति C₀₂, = = K₁₀ • न दुष्यति] Σ, नुदुष्यति
 C₄₅, = दुष्यति K₁₀ (41c) अतिथि०] C₉₄K₈₂, अतिथि C₄₅C₀₂K₇E, अति{थि} K₁₀
 • ०प्रिय०] Σ, प्रियः C₀₂ • यः] Σ, यर् C₉₄, य K₈₂ (41e) अतिथेः] C₄₅C₀₂
 K₇, अतिथि० C₉₄K₈₂K₁₀, अतिथि E (41ef) ०संतोषस्तस्य] Σ, ०संता यस्य C₄₅
 (41f) पुण्य०] Σ, पून० K₇ (42a) ०आर्घ०] Σ, ०आर्घ्य० E • ०पात्रेण] conj.,
 ०पाद्येन C₉₄K₈₂K₁₀K₇E (42c) अन्नव०] Σ, अन्नम्व० C₀₂, {अन्न}व० K₁₀ (42d)
 निवेदयेत्] Σ, प्रदापयेत् E (43a) ०दारात्मनो] Σ, ०दारात्मनो C₉₄, ०दारात्मको
 E (43b) ०पूजयेत्] C₉₄K₈₂E, ०पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀, ०पूजते K₇

चतुर्थोऽध्यायः

श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३ ॥
 न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५ ॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६ ॥
 †न गतिमतिथिज्ञस्य† गतिमाप्नोति कर्हचित् ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७ ॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८ ॥

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab : न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव
 वा 44cd cf. 12.37cd : द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः 47cd = VāyuP 2.17.8 =
 BrahmanḍaP 2.15.8 ≈ ŚDhU 4.44ab : तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः

(43c) श्रद्धया] Σ, श्रद्धाया C₀₂ • चाविकल्पेन] Σ, चापि कल्पेन C₉₄ (44a)
 ०चरणं] Σ, ०प्रवरं E (44b) देशजन्मनी] Σ, देशजन्मना C₉₄ (44c) चिन्त-
 येन्म०] Σ, चित्तयेत्म० C₄₅, चिन्तयेत्म० K₇ (44d) ०गतः] Σ, ०गताः C₀₂,
 ग०तम् K₁₀ (45b) ०सूय०] C₉₄K₈₂K₇E, ०सूर्य० C₄₅C₀₂, ०सूर्य० K₁₀ (45d)
 ०तपः०] Σ, ०तप० K₇ (unmetr.) (46b)] C₉₄K₈₂K₇, नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅,
 नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂, नृससमतमुत्सृजेत् K₁₀, न संशय समश्रुते E (47a) न
 गतिम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, न तिथिम० C₀₂E, न गति ना० K₈₂ (47b) कर्हचित्] Σ,
 कर्हिचित् C₉₄E (47c) ०यान्त०] Σ, ०यान्ति० C₀₂ (48a) सक्तु०] em., शक्तु०
 C₉₄C₄₅, शक्तु० C₀₂, शक्तु० K₈₂K₇, शक्तु० K₁₀, शक्ति० E • चैकेन] Σ, चेकेन K₇
 (48b) आसीन्महाद्भुतः] corr., आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, आसी महद्भुतः
 C₀₂, आसीन्महाद्भुतः K₇, आसीन्महाद्भुतम् E (48c) ०दानेन] Σ, ०प्रादानेन C₀₂
 (48d) स्व०] Σ, ०स्व० K₇, स० E • ०गतम्] Σ, ०गतः C₀₂

नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९ ॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५० ॥

दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१ ॥

निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२ ॥

दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३ ॥

मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४ ॥

50b cf., e.g., MBh Suppl. I4.4.2477: श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् 54 cf. BuddhCar II.35: गीतैर्हि यन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायस-
मामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

(49b) °त्तम] Σ, °त्तमम् C₀₂, °त्तमः E (49d) कीर्तिता] Σ, कीर्तितम् C₀₂,
कीर्तिताः E (50b) धर्मसार°] em., धर्मः सार° C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धर्मभार° E (50c)
स्वर्गो] Σ, स्वर्ग C₀₂ (50d) कीर्तिर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E, कीर्ति द° C₀₂K₈₂K₇ (51a)
दमस्ती°] Σ, दम ती° C₄₅ (51d) दमः] Σ, दम C₀₂, दमं E • काम°] Σ, कामं
K₇ (52a) °दमः] Σ, °दम C₀₂ (52b) °भ्रमर°] Σ, °भ्रमरा° K₇ (52c)
घ्राणा] Σ, घ्राणं C₄₅, घ्राण C₀₂ (52d) °न्द्रियाः] Σ, °न्द्रियः E (53b) सर्वे]
Σ, सर्व° C₄₅ • °हराः] Σ, °हरा E (53d) व्रजेत्] Σ, व्रजे--- C₉₄ (54a) मृगे]
Σ, मृगो K₁₀E • श्रोत्र°] Σ, श्रोत्र° C₀₂, श्रोत° K₇ • °वशा°] Σ, °वचशा° C₄₅
(54b) पतङ्गाश्च°] Σ, पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः] Σ, °सो मृताः C₀₂, °षो मृताः
K₇ (54c) घ्राणया] Σ, घ्रातया C₄₅ (54cd) नष्टो नष्टो] Σ, नष्टो C₄₅

चतुर्थोऽध्यायः

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥
पुरूरवोऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥
अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्ञया ॥ ४:५७ ॥
अतिदानाद्वलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥
दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥

❖

56d cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् 58a cf. MahāSubhS 563ab: अतिदानाद्वलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्); cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

❖

(55b) ०सदुःसहः] Σ, ०सदुःसह C₄₅, ०सुदुस्सहः K₁₀ (55c) पुनः] Σ, पुन C₉₄^{ac} (55d) तेभ्यः] Σ, तेभ्य E (56a) पुरूरवो] Σ, पुरोरवे C₀₂, पुरुरवा० E (56ab) तिलोभेन अतिकामेन] Σ, तिकामेन अतिलोभेन E (56b) दण्डकः] Σ, पुण्डकः E (56c) सागरा०] em., सगर० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सागर० C₀₂ (57b) अतिपानेन] Σ, अतिपापेन E (57c)] conj., अतितृष्णा च मान्धातो C₉₄, अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₇, अतितृष्णा च मन्धातो K₁₀, अतितृष्णा च मानाच्च च E (57d) नहुषो] Σ, नघुषो K₁₀ (58a) ०र्नष्ट] Σ, ०र्नष्टो C₄₅, नष्टो C₀₂ (58c) अतिद्यूतान्नलो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇, अतिद्यूतान्नरो C₄₅K₈₂, अतिख्यातान्नलो E (58d) नृगो गो०] E, नृगङ्गो० C₉₄C₀₂K₁₀K₇, नृगं गो० C₄₅K₈₂ (59a) हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] Σ, हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E (59c) ०नाश] C₄₅, ०नाशो E०नाम C₉₄C₀₂K₈₂, ०नश्च K₁₀, ०नागा K₇ (59d) विप्र] Σ, विप्रा K₈₂K₇ • दमया] Σ, दया C₄₅^{ac}

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
 परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
 राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२ ॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३ ॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४ ॥

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थ-
 संचयान् ॥

(60a) निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀, निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृण K₈₂^{ac}, निर्घृणे K₈₂^{pc}, निर्घृणे E
 (60b) निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृणे K₈₂^{pc}E (60c) निर्घृणे]
 C₉₄C₄₅K₁₀E, निर्घृणे C₀₂K₈₂K₇ (60d) निर्घृणे] Σ, निर्घृणे C₀₂K₇ (61b) °जीवा-
 पकर्षणे] Σ, °जीवापकर्षणे C₄₅, °जीवोपकर्षणे E (61c) परनिन्दा°] Σ, परनिन्द-
 C₉₄ • °परान्नेषु] Σ, °परान्नेषु K₁₀ (61d) घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, घृणा C₀₂K₁₀E
 (62a) घृणी°] Σ, घृणा C₄₅ (62c) °ब्राजा] C_ΣK₇, °ब्राजी K₈₂K₁₀, °ब्राज्या
 E (62d) °पर°] Σ, °पशु° K₁₀ (63b) अन्याया°] Σ, अन्यया° K₁₀ • °र्ज-
 नम्] Σ, °र्जवम् K₁₀ (63c) °तुला°] Σ, °तुल° K₁₀ (63d) °र्थ] C₉₄C₄₅
 K₈₂E, °र्थ C₀₂, °र्थ K₁₀, °र्थ K₇ (64a) विप्र] Σ, विप्र C₉₄, विप्रे C₀₂ (64b)
 घृणी°] Σ, घृणां E (64c) वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, वनजाव°जा C₄₅^{ac}, व-
 नजा व°निजा C₄₅^{pc}, वनज विनजा K₇ (64d)] corr., विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅
 K₇, विलगोचरगोचरः C₀₂E, विलगोचरगोचराः K₈₂, विलगाचरणाचराः K₁₀

चतुर्थोऽध्यायः

परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५ ॥
परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६ ॥
एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनो
लोकेऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेद्
दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७ ॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मौनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८ ॥
चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।

65cd These two pādas are illegible in K₁₀ 66 This verse is mostly illegible in K₁₀

(65b) वक्ष्ये] Σ, वक्ष्या E (66b) अभोज्येषु] Σ, अभोज्ये C₄₅ (66c) शौण्डे]
K₈₂, सौण्ड्ये C₉₄C₀₂K₇, शौण्ड्ये C₄₅, सौण्ड्ये K₁₀, सौण्ड्ये E (67a) ०पुरुषाः]
K₇, ०पुरुषः C_ΣK₈₂K₁₀E • ०र्थिनो] em., ०र्थिनः K₇^{pc}, ०र्थिनां C_ΣK₈₂K₁₀E, ०र्थिना
K₇^{ac} (67b) ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] Σ, ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C₀₂, नन्दनवायुवान्ति E
(67c) ०श्रुतिं] K₇, ०श्रुतिं C_ΣK₈₂K₁₀E • नित्यं] Σ, नित्य C₄₅ (67d) स
आयुष] em., समायुष C_ΣK₇, समायुषः K₈₂ (unmetr.), समायुष K₁₀, स मानुष
E • निःसंशयः] Σ, निःसंशयः K₈₂ (68a) चतुर्मौनं च०] corr., चतुर्मौनश्च० C₉₄
C₄₅K₈₂K₇E, चतुर्मौणश्च० C₀₂, चतुर्मौनश्च० K₁₀ (68ab) ०तुःशत्रुश्च०] C₉₄C₄₅
K₈₂K₁₀K₇, ०तुःशत्रु च० C₀₂, ०तुःशत्रु च० E (68b) ०तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇
E, ०तुरायतनं C₉₄, ०तुरायतनम् K₁₀ (68c) ०पादं] C_ΣK₇E, ०पादः K₈₂, ०
K₁₀ (68d) पञ्चधन्य०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धन्यपञ्च० E (69a) ०मौनस्य] C₉₄C₀₂
K₈₂K₁₀K₇E, ०मौनस्य C₄₅

पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।

चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७० ॥

चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।

करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१ ॥

चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।

आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२ ॥

आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।

षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३ ॥

चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४ ॥

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति ? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP 1.31cd-32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते । 74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. 74 cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥

(69c) पारुष्यं] C_ΣK₁₀K₇E, पारुष्यं K₈₂ • ०पिशुनां] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०पिण्डानां E (70c) चतुःशत्रुर्निं] C₉₄C₄₅E, चतुःशत्रु निं C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (70d) सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सोरिहा C₄₅, सर्वथा E (71c) मुदितो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मुदितो E (71d) चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, चायतन C₉₄, चायतन C₄₅ (72c) ०भवः] C₄₅C₀₂^{pc}K₈₂K₁₀K₇, ०भव C₉₄C₀₂^{ac}, ०भवं E (72cd) सूक्ष्मं ध्यां] C₉₄K₈₂K₇E, सूक्ष्मान्यां C₄₅, सूक्ष्मध्यां C₀₂, सूक्ष्मध्यानं K₁₀ (72d) ०नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀, ०नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄, ०नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂, ०नमुक्तं चतुर्विधं K₇, ०नयज्ञश्च E (73a) स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, स्मृता C₀₂E • धर्मो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धन्या E (73cd) आहुः सूं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, आ = C₉₄ (74ab) धर्मश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, धर्म च C₀₂K₁₀ (74b) ०श्रितः] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०श्रिताः K₇ (74d) भैक्षुकः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, भक्षकः E

चतुर्थोऽध्यायः

धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५ ॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६ ॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ४:७८ ॥
 ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।

77c-f ≈ MBh Suppl. 12.30 : ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition) : ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.228 : ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56 : अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ≈ ViṣṇuS 37.1-4 ≈ AgniP 168.25

(75a) यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, यैरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, वेत्ति C₀₂ (75d) प्रवर्धनम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, प्रवर्धनः E (76b) धन्यादेव] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, धर्मादेव E (76c) पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, पुष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ (76d) मानवे] em., मानवः C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (77a) स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, स्थानं C₄₅K₇E (unmetr.) • पञ्चैव] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पञ्चैवं E (77b) कीर्तयिष्यामि] C_ΣK₈₂K₇E, कीर्तयिष्यामि K₁₀ (78a) समुत्कर्षे] em., समुत्कर्ष C₉₄K₈₂, समुत्कर्ष C₄₅, समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₇E (78b) राजं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, राज्ञीं E (78c) निर्वन्धः] em., निर्वद्धः C₄₅K₇, निर्वद्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्वद्धस् E (78d) ब्रह्महत्यया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ब्रह्महत्या C₉₄ (79a) ब्रह्मोज्झं] em., ब्रह्मो ऋग्ं C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ब्रह्म ऋग्ं E (79b) सुहृद्वधः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सकृद्वधः E

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥

रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥

चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।

महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।

पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।

79 ≈ Manu II.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.229: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu II.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu II.58

(79c) °नाद्ययोर्जग्धिः] em., °न्नञ्च यो जग्धिस् C₉₄, °न्नञ्च यो जग्धि C₄₅, °न्नञ्च योद्विग्नः C₀₂, °न्नं च यो जग्धिः K₈₂, °न्नं च यो जग्धिः K₁₀, °न्नञ्च यो जवे K₇, °न्नश्च यो विप्रः E (80a) स्वयोन्यासु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सुतोन्त्यासु C₄₅ (80c) सख्युः] em., सख्य C_ΣK₈₂E, ° = ° K₁₀, सख्युः K₇ • पुत्रस्य च स्त्रीषु] C_ΣK₈₂K₇, ° = ° = ° = ° K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E (80d) °समः] C_ΣK₈₂K₇, ° = ° K₁₀, °सम E (81a) निक्षेपः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, निखेपः C₄₅, निक्षेपः K₁₀ (81b) नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, नराणां स्वजनस्य C₄₅, नराश्वरजतस्य K₁₀ (81d) रुक्मस्तेयः] em., रुक्मस्तेयः C₉₄, रुक्मस्तेयः C₄₅C₀₂K₈₂K₇, ° = ° = ° K₁₀, हतस्तेयः E • °समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सः C₄₅, °सम E (82a) एते] C_ΣK₈₂K₇, एते K₁₀, एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, संभूयो C₀₂, संभूयो K₁₀ (82c) °पञ्चैतत्] corr., °पञ्चैतन् C_ΣE, °पञ्चैते K₈₂, °पञ्चैतम् K₁₀, °पञ्चैतन् K₇ (82e) °मादम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °माद E (82f) वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, वर्जनीयो C₀₂ (83ab) मनमाधुर्यश्च] em., °मनसा धूर्यश्च C₉₄C₀₂K₈₂K₇, °मनमाधूर्यश्च C₄₅, °मन-धूर्यः K₁₀, °मनसा भूयश्च E (83b) °क्षुर्बुद्धिः] C₉₄C₄₅K₇E, °क्षु बुद्धिः C₀₂K₈₂, ° = ° = ° K₁₀

चतुर्थोऽध्यायः

सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३ ॥

प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।

यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४ ॥

इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।

सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।

क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।

कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।

स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६ ॥

आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।

आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७ ॥

- (83c) °दानं च] C_ΣK₈₂K₇, ° K₁₀, °दानश्च E (83d) °बुद्धिं च] C₉₄K₈₂K₇, बुद्धिश्च C₄₅, °दृष्टिं च C₀₂E, ° K₁₀ (84a) प्रसन्नं] C_ΣK₈₂E, {प्रसन्नं K₁₀, प्रसन्नं K₇ (84c) यथा°] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यस्य E • °दानं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °दातश्च E (84d) स्वाश्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, स्वासमा° C₀₂ • °गतो] C_ΣK₈₂K₁₀E, °सतो K₇ (85b) इन्धनो°] C_ΣK₈₂K₁₀E, इत्वनो° K₇ • जात°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, जा° C₄₅ (85c) सुलभानि न] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सुलभानि च E (85d) °दकानि] C_ΣK₈₂K₇E, °तकानि K₁₀ (85e) क्षुते] conj., क्षुतं C_ΣK₈₂K₁₀K₇, शतं E (86a) पञ्चार्जवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, पञ्चार्जवः C₀₂, ° K₁₀, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] C_ΣK₇, प्रशंसन्ति K₈₂E, {प्रससन्ति K₁₀ (86c) कर्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, °र्म° C₉₄, {कम्मा K₁₀ • °वृत्त्याभिवृद्धिं च] C_ΣK₈₂K₇, °वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, °वृत्त्याभिवृद्धिश्च E (86d) पारितोषिक°] em., पारतोषिक° C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (86e) स्त्रीधनोत्कोच°] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, स्त्रीधनज्ञो च E • °वित्तं च] C_ΣK₈₂K₇E, °वित्तिश्च K₁₀ (86f) आर्जवो ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, आर्जवश्च C₀₂, आर्जवेना° E (87ab) आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] C_ΣK₁₀K₇, om. K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः K₈₂^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E (87cd) (आर्जवो... वृथाग्नयः)] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, om. E

आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
 आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८ ॥
 इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
 इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
 दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
 भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥
 ॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

(88ab) (आर्जव... तिष्ठति)] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, om. E (88a) °ग्रामः] C₉₄C₄₅K₇
 E, °ग्रामात् C₀₂K₁₀, °ग्रामाः K₈₂ (88d) तस्य चरन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, तं ---
 न्ति C₉₄, तस्य रमन्ति E (89a) यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, यमविभागः C₀₂,
 यमप्रविभागः K₈₂, नियमप्रविभागः E • द्विजेन्द्र] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, नरेन्द्र E (89b)
 °येत्तं मनुष्यः] corr., °येत्तन्मनुष्यः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °येत्त मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्म-
 नुष्यः C₀₂ (89c) दुरितं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, इरितं E • °पहारी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E, °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते] C_ΣK₁₀K₇E, °ज्ञयाते K₈₂ (89d) °वर्ता] conj.,
 °वृत्ता C_ΣK₁₀K₇, °वृत्ताः K₈₂E (Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
 नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E